

ОСОБЛИВОСТІ ТРАВМАТИЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ДРУГОМУ РОЦІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ

Фролова Н. В.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Науки, 72, Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-7466-9071
natlick7@gmail.com*

Ключові слова:

*травматичний досвід,
зовнішньо переміщені особи,
тривожність, депресивні
прояви, посттравматичний
стресовий розлад.*

Одним із наслідків початку повномасштабної війни в Україні стало переміщення цивільного населення як у межах країни, так і за її кордонами. А вже станом на червень 2023 року біля 5 мільйонів пересічних громадян отримали статус внутрішньо переміщених осіб та більше 8 мільйонів українців перебувало за кордоном, переважно в Польщі (22%), Німеччині (15%) та Сполучених Штатах Америки (11%). Зміна місця проживання мала на меті знайти передусім безпечне місце для дітей та дорослих, проте водночас перетворилось на низку викликів щодо адаптації до нових умов проживання, соціалізації в іншомовному суспільстві та пошуку місць роботи і навчання для дітей. Дослідження, результати якого представлено в статті, було проведено до другої річниці повномасштабного вторгнення, у Сполучених Штатах Америки в лютому – квітні 2024 р. та мало на меті дослідити особливості травматичного досвіду зовнішньо переміщених осіб, які виїхали до США після 24 лютого 2022 року. У досліджуваних визначено помірний рівень тривоги, виражений рівень депресивних проявів та зону ризику виникнення посттравматичного стресового розладу. Емпіричним шляхом підтверджено, що зміна країни та місця життя не виступає стабілізаційним складником для учасників дослідження. Серед низки предикторів, що зумовлюють рівень тривожності, депресивні прояви та схильність до проявів посттравматичних стресових симптомів, визначено втрату житла, об'єм споживання медіаресурсів, досвід проживання в окупації та перебування під бомбардуванням. Станом на лютий 2024 року вибір ресурсів для опанування складних ситуацій і стресоподання у внутрішньо переміщених осіб, що мешкають у Сполучених Штатах, є подібним за кількісним та якісним складниками до тих, якими користуються українці, що залишилась в Україні. Актуальними до вивчення залишаються питання щодо адаптації в нових умовах проживання, стабілізації психічного стану і пошуку конструктивних ресурсів та стратегій.

THE SPECIFICS OF INTERNALLY DISPLACED PEOPLE'S TRAUMATIZATION IN THE SECOND YEAR OF THE FULL-SCALE INVASION IN UKRAINE

Frolova N. V.

PhD in Psychology,

Associate Professor at the Department of Pedagogical and Age Psychology

Oles Honchar Dnipro National University

Nauky Ave., 72, Dnipro, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7466-9071

natlick7@gmail.com

Key words: *traumatic experience, internally displaced people, anxiety, depressive symptoms, post-traumatic stress disorder.*

One of the consequences of the outbreak of a full-scale war in Ukraine was the civilian displacement both within the country and abroad. Indeed, as of June 2023, about 5 million average citizens had been granted the status of internally displaced persons and more than 8 million Ukrainians were abroad, mainly in Poland (22%), Germany (15%), and the United States (11%). The change of residence was aimed primarily at finding a safe place for children and adults, but at the same time, it has turned into a series of challenges in terms of adapting to new living conditions, socialization in a foreign-speaking society, and finding jobs and education for children. The study, the results of which are presented in this article, was conducted on the second anniversary of the full-scale invasion in the United States in February – April 2024 and aimed to explore the specifics of the traumatic experience of internally displaced persons who left for the United States after February 24, 2022. The sample of subjects was identified as having a moderate level of anxiety, a significant level of depressive symptoms, and a risk zone for post-traumatic stress disorder. It has been empirically confirmed that changing the country and place of residence does not act as a stabilizing component for the study participants. Among a number of predictors that determine the level of anxiety, depressive symptoms, and the tendency to manifest post-traumatic stress symptoms, the loss of housing, the amount of media consumption, the experience of living under occupation, and being under bombardment were identified. As of February 2024, the choice of resources for coping with difficult situations and stress management among internally displaced persons living in the United States is similar in terms of quantity and quality to those used by Ukrainians who remained in Ukraine. The issues of adaptation in new living conditions, stabilization of mental state, and search for constructive resources and strategies remain relevant for study.

Постановка проблеми. Воєнні події в Україні, які відбувалися з 2014 року, були локалізовані в східному регіоні країни як антитерористична операція (АТО). Вісім років воєнні дії суттєво не впливали на життя цивільного населення на півдні, в центрі та на заході країни. 24 лютого 2022 року, коли Росія розв'язала повномасштабну війну на всій території України, її початок був для більшості населення раптовим, несподіваним і безпрецедентним.

Вторгнення Росії в Україну призвело до того, що люди були змушені покинути свої домівки або намагалися вижити в екстремальних умовах конфлікту, гостро потребуючи не лише гуманітарної, а й психологічної допомоги. За даними Міністерства закордонних справ України, станом на 21 червня 2023 року

за кордоном проживало 8 177 000 громадян України, що становило близько 20% населення України на початок війни. Майже половина з них перебувала тоді лише в трьох країнах: Польщі (22%), Німеччині (15%) та США (11%). Окрім міграції за кордон, Україна також зіткнулася з масовою внутрішньою міграцією. За даними Міністерства соціальної політики, трохи менше 4 900 000 осіб отримали статус внутрішньо переміщених осіб [2].

Російська агресія в Україні призвела до гібридної війни, яку НАТО визначає як «взаємодію або злиття звичайних, а також нетрадиційних інструментів влади та інструментів підривної діяльності». Гібридні методи ведення війни використовувалися і в минулому, але їх швидкість, масштаби

та інтенсивність, зумовлені технологічним прогресом і глобальною взаємопов'язаністю, дозволяють розглядати їх як якісно новий досвід [8]. На відміну від традиційних війн, сучасні збройні конфлікти часто характеризуються нехтуванням міжнародним гуманітарним правом і Женевською конвенцією [9], що створює ситуацію загальної недовіри і визнання ненадійності сучасних міжнародних гарантій безпеки. Цілями російських воєнних операцій у цій війні стали не лише військові, але й цивільне населення країни. Гібридні воєнні стратегії, пропаганда та дезінформація, спрямовані на створення паніки, розгубленості, страху та недовіри, є обличчям сучасної війни, яка загрожує, травмує та забирає життя українських цивільних. Гібридний характер війни ускладнився ще й тим, що країни, що воюють, мали спільну мовну групу (і це давало можливість сприймати новини з обох сторін), подібні релігійні переконання, а також друзів і рідних на протилежній стороні.

Стратегічні об'єкти, лікарні, школи, фабрики, культурні та релігійні споруди, торгові центри, міста і села стали мішенню численних бомбардувань, незліченних повітряних атак і наземних штурмів в Україні. Після кількох тижнів конфлікту ця війна стала серйозною політравматичною подією. Незважаючи на те, що воєнні дії переважно відбуваються в південно-східному регіоні України, терористичні напади на цивільне населення здійснюються по всій країні й немає жодного місця, де цивільне населення може почуватися в безпеці.

Тож **метою** дослідження було вивчити особливості травмування українців, які виїхали з України після 22 лютого 2024 року, та визначити предиктори, що зумовлюють у них наявність певних психічних станів на другому році повномасштабної війни в країні.

Дослідження, результати якого представлено в статті, проводилось у співпраці з Університетом Каліфорнії в місті Ірвайні (UCI Irvine, US), у межах опитування до другої річниці повномасштабного вторгнення, у лютому – квітні 2024 року, одночасно в Україні та США, за участю 588 українців. Результати дослідження в Україні було проаналізовано та надруковано влітку 2024 року [5], проте мета систематизувати отримані в США результати окремо базувалась на перевірці гіпотези щодо можливості послаблення рівня травматизації завдяки зміні місця проживання та закриття базової потреби в безпеці.

Посилання на анонімне опитування було надіслано третьою стороною (американськими організаціями, відповідальними за прийом українців, а саме – CWS Orange County та HIAS). Усі процедури цього дослідження були схвалені інституційною етичною комісією (IRB) Каліфорнійського університету в місті Ірвайні, США.

Потенційні учасники отримували посилання, за яким можна було заповнити анкету онлайн. Вони також були поінформовані про те, що будь-яке питання може бути пропущене і що учасники можуть припинити участь у будь-який момент. Вибірку респондентів становили українці з 13 штатів США (Аризона, Каліфорнія, Колорадо, Флорида, Іллінойс, Массачусетс, Міннесота, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Невада, Північна Кароліна, Огайо, Пенсильванія, Флорида, Іллінойс, Міннесота, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Невада, Північна Кароліна, Пенсильванія), які приїхали до США після 22 лютого 2024 року.

Ми отримали 125 анкет, рівень участі становив 32% за загальним рівнем участі в пілотному дослідженні 44%. Проте до фінального оброблення результатів буде взято відповіді тих 95 учасників, які заповнили опитувальники більш, ніж на 65 відсотків.

Текст опитування складався з 3 блоків. Перший містив загальну інформацію (стать, вік, місце проживання тощо). Другий блок включав 3 методики скринінгу психічного здоров'я: опитувальник генералізованого тривожного розладу (GAD-7), опитувальник депресії (PHQ-9) та опитувальник посттравматичного стресового розладу (ПТСР) (PCL-5) в їх адаптованих українських версіях. Третій блок включав запитання з додатковою інформацією, яка стосувалася особливостей індивідуального травматичного досвіду, часу та контенту споживання медіа, інформації про перебування в окупації, залучення до волонтерської діяльності, пошуку ресурсів тощо.

Первинне оброблення результатів базувалась на розумінні рівня прояву психічних розладів у досліджуваних.

Таким чином, ми зафіксували помірний рівень тривожності, виражений рівень депресивних проявів та наявність посттравматичних стресових симптомів і на наступному етапі оброблення визначали розбіжності між показниками результатів у Сполучених Штатах та тими показниками, що ми отримали в Україні завдяки участі так званих «клієнтів», які протягом 2022–2023 років звертались за безкоштовною психологічною підтримкою в благодійні організації [5]. Ми припускали, що їх потреба в психологічній стабілізації може бути зумовлена як низкою травмуючих подій, так і результатом наявності певних розладів.

Для встановлення розбіжностей ми використували критерій Краскела-Волліса для незалежних вибірок та виявили, що не існує жодних розбіжностей між показниками тривоги, депресії та ПТСР у переміщених осіб і тих, хто залишився в країні, крім того, вони є фактично однаковими. Відсутність розбіжностей надає можливість зробити заключення, що в межах даної вибірки зміна

Таблиця 1

Середні бали скринінгу психічного стану досліджуваних

Стан	Середній бал	Інтерпретація
Тривога	9,33	Помірна тривожність
Депресія	16,13	Виражений рівень депресії
ПТСР	29,86	Показник у зоні ризику виникнення розладу*

* Коли середня сума балів перевищує 33, можна говорити про прояви розладу, тоді якщо вона нижча – про поняття ПТСР – наявність посттравматичних стресових симптомів [11].

Таблиця 2

Визначення розбіжностей між групами досліджуваних

Діагностовані показники	Середній бал		Критерій Краскела-Волліса для незалежних вибірок	
	Клієнти (Україна)	Переміщені особи (Сполучені Штати)	Статистика критерію	Асимптотична значущість (2-сторонній критерій)
Показник рівня тривожності	9,65	9,33	8,721	,683
Показник депресивних проявів	16,42	16,14	3,910	,853
Показник наявності проявів ПТСР	30,76	29,33	14,164	,497

місця проживання під час воєнних подій у країні не зумовлює стабілізацію внутрішнього психічного стану переміщених осіб.

З метою вивчення закономірностей розвитку симптомів і визначення причин тривоги, депресії та ПТСР у переміщених осіб ми виділили набір з 11 предикторів, які потім було використано для визначення кореляційних зв'язків у багатофакторних регресійних моделях. Отже, в нашому дослідженні предикторами стали: стать, вік, наявність дітей, індивідуальний травматичний досвід, травматичний досвід близьких, обстріли з повітря, досвід життя під окупацією, зміна місця проживання, рівень національної ідентичності, участь у волонтерській діяльності й час, проведений за споживанням медіаресурсів. На основі цієї класифікації було побудовано багатофакторну регресійну модель для визначення предикторів для кожного з досліджуваних станів.

За час повномасштабної війни росії проти України, станом на грудень 2024 року щонайменше 3,5 мільйона осіб втратили житло [3]. Саме ця втрата може розглядатися як та, що стимулює людей переміщуватись, адже 80% будівель, що було зруйновано, – це житло пересічних громадян. І якщо людина не має місця, куди повернутися, вона вимушена адаптуватися до нових умов і насамперед шукати житло. Адже в цьому випадку свій дім сприймається як надійний тил та може стабілізувати людину однією своєю наявністю. Повернутися у свій дім та відкрити двері своїм власним ключем – те, про що переміщені особи мріють і дуже часто говорять на групах підтримки. У межах нашої вибірки тільки 11% пла-

свійну модель для визначення предикторів для кожного з досліджуваних станів.

Таблиця 3

Предиктори прояву станів тривожності, депресії та ПТСР

Прояв стану	Предиктори	Стандартний коефіцієнт регресії	t-критерій Стюдента	P-значення
Тривожність	Втрата житла	,204	2,004	,048
	Споживання медіаресурсів	,232	2,310	,023
	Досвід проживання в окупації	,210	2,061	,042
Депресія	Споживання медіаресурсів	,251	2,443	,017
ПТСР	Втрата житла	,308	3,004	,004
	Досвід перебування під бомбардуванням	-,238	-2,318	,023

нують повернутися в Україну, 38,5% вважають це можливим за дотримання певної кількості умов, 32% коливаються щодо необхідності це робити, тоді як 18,5% уже прийняли остаточне рішення залишитись у США.

Тож 3 предиктори, що стимулюють стан трижовності, – це втрата домівки (,204), споживання медіаресурсів (,232) і досвід проживання в окупації (,210). Дослідження громадянської мережі ОПОРА, що опроводилось у жовтні 2024 року, свідчить, що між українцями, які проживали на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) та в зоні бойових дій, і тими, хто не має такого досвіду, не існує поширення соціальної дистанції. Втім, люди без досвіду окупації та проживання в зоні бойових дій дещо більше дистанційовані та менш готові взаємодіяти з тими, хто такий досвід мав [1]. Незважаючи на те, що безпосередній досвід проживання в окупації мали тільки 19% опитуваних, а решта лише мала ризик або уникла цієї жахливої події, такий досвід є, безумовно, травмуючим фактором, котрий не тільки дещо деструктує загальну картину світу особистості, а й викликає відповідні реакції, до яких у нашому випадку належить помірний рівень тривожності.

Окремо слід звернути увагу на предиктор, що зумовлює як тривожність, так і визначений рівень депресивних проявів (,251) – час споживання медіаконтенту.

Ще події 11 вересня 2001 року привернули увагу фахівців до впливу медіа на процес особистісної травматизації. Адже свідки, які спостерігали за подіями у вересні 2001 року по телебаченню, в прямому ефірі, з більшою ймовірністю мали прояви стресових реакцій та ймовірніше розвивали скарги на фізичне здоров'я протягом наступних трьох років [10].

Аналогічні результати впливу медіаконтенту було зафіксовано в період дослідження дії колективної травми на американців під час пандемії COVID-19. Тоді статистика та деталі захворювання транслювалися всюди, в режимі реального часу. Новини були майже повністю поганими і транслювалися зі зростанням інтенсивності. Неодноразовий перегляд стимулював і підсилював їх травмуючий вплив. Було доведено, що, незважаючи на те, що люди в США можуть піддаватися складним травмам як безпосередньо, так і через засоби масової інформації, симптоматика психічного здоров'я у відповідь на ці впливи сильно відрізняється та може підвищувати вразливість до негативних наслідків колективного травмування [6]. У контексті таких досліджень ми не можемо знецінювати вплив медіа на колективну травматизацію українців під час війни. Із самого початку повномасштабна війна вийшла за межі конкрет-

них міст, в яких відбулися воєнні вторгнення, й охопила все населення, яке проживає як у країні, так і за її межами. В умовах гібридної війни такий спосіб отримання інформації є одним із найбільш травматичних з точки зору концентрації негативних історій, графічних візуальних образів, швидкості їх поширення, а також легкої доступності [5]. Саме медіаконтент, на нашу думку, був основним джерелом травматизації для українців у перші дні вторгнення, оскільки протягом першого тижня війни люди нескінченно переглядали шоківі відео, сподіваючись, що це помилка, і намагаючись зрозуміти та прийняти реальність. За даними онлайн-опитування Укрінформу, яке проводилося з 13 по 18 квітня 2022 року й охопило вибірку з 1200 осіб [4], 79% респондентів у перші місяці війни надавали перевагу коротким новинним повідомленням в інтернеті та соціальних мережах. Що стосується результатів нашого дослідження, то станом на лютий 2024 менш ніж годину споживали медіаресурси 17,6% опитуваних, терміном від 1 години до 3 – 45%, з 3 до 5 годин протягом доби – 14,3% та в будь-який момент, коли це можливо, – 23,1%. Отже, біля чверті досліджуваних (23,1%) визначають той факт, що вони намагаються отримувати інформацію та «контролювати» ситуацію в Україні в будь-який час протягом доби. Звісно, значний об'єм інформації впливає на настрій і стан споживачів та є платформою вторинної травматизації через події, які є індивідуальним травматичним досвідом.

Серед предикторів, які зумовлюють виникнення посттравматичних стресових симптомів та можуть викликати розлади, визначено втрату житла, вплив чого ми аналізували вище, та досвід перебування під бомбардуванням. Слід зазначити, що кореляційний зв'язок у другому випадку є зворотним (-,238), що говорить, ймовірніше, не про безпосередній вплив досвіду, а про специфіку сприйняття інформації про бомбардування рідних місць уже тут, за кордоном, про дистанціювання від порушення базової потреби в безпеці та травмування вже об досвід інших людей (81% досліджуваних зафіксував той факт, що їхні рідні місця потерпають від бомбардування зараз).

Адаптація до умов життя за кордоном у межах нового статусу, пошук роботи, житла та умов навчання і соціалізації для дітей вимагають наявності певної кількості ресурсів та пошуку ефективних копінг-стратегій для розв'язання всіх цих питань. Крім того, майже кожен відчуває і певне розщеплення щодо життя, яке залишилось вдома, близьких та рідних, що залишились в Україні.

До складу основних ресурсів, що станом на початок 2024 року допомагають досліджуваним опанувати ситуацію адаптації до нових умов, опи-

тувані внесли комунікацію з близькими (24,72%), фізичну активність (21,35%), перегляд фільмів (17,23%), читання (13,86), альтернативні до роботи види активності, в тому числі – додаткову роботу (10,86%), волонтерство (8,24%), інше (3,75%).

Цікавим є те, що відсоткова складова частина вибору того чи іншого виду ресурсів фактично збігається з тою, що мають українці, які залишились у країні. Тож ми можемо говорити, що станом на лютий 2024 року в межах нашої вибірки вибір ресурсів та їх ранжування серед переміщених осіб та пересічних громадян в Україні є майже тотожним. Комунікація з близькими та фізична активність вважаються найбільш ефективними ресурсами стресоподання, водночас біля 10% опитуваних вважають конструктивним ресурсом волонтерство.

Висновки. Травматизація зовнішньо переміщених осіб може розглядатися як політравматичний процес, який має свою специфіку, особливості та динаміку.

У межах дослідження можемо говорити про те, що зміна країни та місця проживання не нівелює процес травмування і не є фактором, що надає переміщеним особам можливість стабілізувати свій психічний стан.

Серед предикторів, що зумовлюють рівень тривожності, депресивні прояви і схильність до проявів посттравматичних стресових симптомів, визначено втрату житла, об'єм споживання медіа-ресурсів, досвід проживання в окупації та перебування під бомбардуванням.

Станом на лютий 2024 року вибір ресурсів для опанування складних ситуацій та стресоподання у зовнішньо переміщених осіб, що мешкають у Сполучених Штатах, є подібним за кількісним та якісним складниками до тих, якими користуються українці, що залишилась в Україні.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні динаміки проявів травматизації зовнішньо переміщених осіб у контексті їх адаптації до оновлених умов проживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Життя в окупації: чи впливає цей досвід на ставлення інших українців – соціопитування. URL: <https://zmina.info/news/zhyttya-v-okupacziyi-chy-vplyvaye-czej-dosvid-na-stavlennya-inshyh-ukrayincziv-soczopytuvannya/>
2. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну – дослідження Громадянської мережі ОПОРА. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>
3. Скільки українців втратили житло з початку війни. URL: <https://www.unian.ua/society/vtrachene-zhitlo-v-ofisi-ombudsmena-nazvali-kilkist-osib-bez-domu-12867537.html>
4. У перші місяці після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну 39% українців зовсім не читали книжок. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3700988-u-persi-misaci-z-pocatku-vtorgnenna-rf-39-ukrayinciv-zovsim-ne-citali-knizok.html>
5. Фролова Н.В. Психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни. *Психологія і суспільство*. 2024. № 1. С. 188–196.
6. Фролова Н.В. Феномен колективної травми в контексті сучасного українського досвіду її проживання. *Габітус*. 2023. № 46. С. 199–203.
7. Holmes, E.A. et al. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science *Lancet Psychiatry* 7, 547–560.
8. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and ‘Trust’ as the Antidote. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html>
9. Khorram-Manesh A., Burkle F.M., Goniewicz K., Robinson Y. (2021) Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts – A Systematic Review. *Frontiers in public health*, 9. doi.org/10.3389/fpubh.2021.765261
10. Silver, R.C., Holman, E.A. & Garfin, D.R. (2021). Coping with cascading collective traumas in the United States. *Nat Hum Behav* 5, 4–6.
11. Sparks SW. Posttraumatic Stress Syndrome: What Is It? *JTrauma Nurs*. 2018 Jan/Feb;25(1):60–65.

REFERENCES

1. Zhyttya v okupatsii: chy vplyvaie tsei dosvid na stavlennia inshyh ukraintsiv – sotsopytuvannia. Retrieved from: <https://zmina.info/news/zhyttya-v-okupacziyi-chy-vplyvaye-czej-dosvid-na-stavlennya-inshyh-ukrayincziv-soczopytuvannya/> [in Ukrainian]
2. Kilkist ukraintsiv ta yikh mihratsiia za kordon cherez viinu – doslidzhennia Hromadianskoi merezhi OPORA. Retrieved from: <https://www.oporaua.org/viyna/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791/> [in Ukrainian]
3. Skilky ukraintsiv vtratyly zhytlo z pochatku viiny. Retrieved from: <https://www.unian.ua/society/vtrachene-zhitlo-v-ofisi-ombudsmena-nazvali-kilkist-osib-bez-domu-12867537.html/> [in Ukrainian]

4. U pershi misiatsi pislia pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii v Ukrainu 39% ukrainsiv zovsim ne chytaly knyzhok. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3700988-u-persi-misaci-z-pocatu-vtorgnenna-rf-39-ukrainciv-zovsim-ne-citali-knizok.html/> [in Ukrainian]

5. Frolova N.V. (2024) Psykholohichni osoblyvosti travmatychnoho dosvidu ukrainsiv pid chas viiny. *Psykhohihiia i suspilstvo*. № 1. S. 188–196. / [in Ukrainian]

6. Frolova N.V. (2023). Fenomen kolektyvnoi travmy v konteksti suchasnoho ukrainskoho dosvidu yii prozhyvannia *Habitus*, № 46. Pp. 199–203. [in Ukrainian].

7. Holmes, E. A. et al. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *Lancet Psychiatry*. 7, 547–560/ [in English]

8. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and ‘Trust as the Antidote. Retrieved from: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html> [in English]

9. Khorram-Manesh A., Burkle F.M., Goniewicz K., Robinson Y. (2021) Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts – A Systematic Review. *Frontiers in public health*, 9. [in English]

10. Silver, R.C., Holman, E.A. & Garfin, D.R. (2021). Coping with cascading collective traumas in the United States. *Nat Hum Behav*. 5, 4–6. [in English]

11. Sparks SW. (2018) Posttraumatic Stress Syndrome: What Is It? *JTrauma Nurs*. 2018 Jan/Feb; 25(1):60–65[in English]